

A hiány magyarázó elméletéről (Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez)

Kornai János

Soós Károly Attila [14] és [15] cikkeinek számottevő része „A hiány” című [10] könyvemmel vitatkozik. Hozzászólásomban főképpen azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyekben munkáink érintkeznek.¹

Egyetértés, álvita és valóságos véleménykülönbség

Azt szokták mondani, hogy egy elméleti irányzat kialakulásában fontosabb a kérdés felvetése, mint a válasz a feltett kérdésre. A válasz — ahogy haladunk előre a megismerés útján — folyton pontosítható és pontosítandó. Örömmel fedezhettem fel Soós említett két cikkében és a háttérként szolgáló [13] intézeti tanulmányban a szellemi rokonságot: munkájában ő is azokat a kérdéseket érzi fontosnak, amelyeket az „Anti-equilibrium” [9] és „A hiány” című könyveim vetettek fel. Ezekre a kérdésekre ad az enyéimmel részben megegyező, részben azoktól eltérő válaszokat.

Soós is, én is úgy érezzük, hogy a reformok előtti hagyományos gazdasági mechanizmus nem a szocialista rendszer „utolsó szava”. A reformfolyamat útján eljuthatunk olyan mechanizmushoz, amely hatékonyabb a réginél, és a társadalmi igazságosság elveit is jobban érvényesíti. Ebben a tekintetben is mindketten azonos platformról elemezzük a problémákat.

Soós írásaiban sok érdekes gondolat található. Ezek hozzájárulnak a reform előtti és utáni gazdasági mechanizmus működésének megértéséhez. Közülük néhányra visszatérek majd hozzászólásomban. Itt előljáróban csak annyit mondanék ezekről: Soós munkájának számos megállapítása nehézség nélkül összeegyeztethető „A hiány” mondanivalójának fő vonalával. Soós e kutatási eredményeit a hazai és a külföldi irodalom — és ezen belül saját munkáim — gondolatainak értékes kiegészítéseként vagy hangsúlybeli pontosításaként, korrekciójaként tekintem. Ha a jövőben alkalmam adódik arra, hogy a hiány elméletét szóban vagy írásban újra kifejtsem, akkor azt Soós számomra meggyőzőnek tűnő gondolataival kiegészítve fogom megtenni.

Ami Soós cikkében „A hiány”-nyal folytatott vitát illeti, abban — nézetem szerint — összemosódik az álvita és a valóságos véleménykülönbség. Álvitának nevezem először is azt a polémiát, amely mögött fogalmi homály húzódik meg. Ilyenkor elegendő a fogalmak tisztázása, hogy kiderüljön: Soós és „A hiány” álláspontja megegyezik, vagy legalábbis nem mond ellent egymásnak.

¹ Hozzászólásom túlnyomó része Soósnak a Közgazdasági Szemlében publikált [14] cikkét kommentálja. Kizárólag a költségvetési korlátról szólva térek ki röviden a Társadalomkutatásban megjelent [15] cikkre. Ahol külön megjelölés nélkül szólok Soós írásáról, ott az mindig a Közgazdasági Szemlében megjelent cikkre vonatkozik.

Az álvita másik típusa a konstruált ellenféllel való hadakozás. Cikkemben szeretném az olvasót meggyőzni arról, hogy Soós több fontos kérdésben pontatlanul, hiányosan vagy éppenséggel hibásan értelmezi és tolmácsolja „A hiány”-t, majd utána nem valóságos mondanivalómmal, hanem egy általa szerkesztett fantomelmélettel száll harcba.

Hozzászólásom jelentős része az álvitákat próbálja kiküszöbölni. Tudom, hogy ez terhes az olvasó számára, akit rendszerint untat a fogalmak körüli „szörzés” és a „nem ezt mondtam, hanem am azt mondtam” jellegű kitétel. Berzenkedve, belső ellenállásomat leküzdve látok hozzá a feladatnak ehhez a részéhez, mert ezzel tulajdonképpen nem gazdagodnak az ismereteink, hanem csak elgörgetjük a feleslegesen odahordott akadályokat a kutatás igazi továbbhaladásának útjából.

Az álviták kiküszöbölése után is marad nézeteltérés Soós és „A hiány” között. Nem túl sok és — megítélésem szerint — nem is túl jelentős. De ahhoz azért elegendő, hogy érdemes legyen róla vitatkozni.

Súrlódás és szívás

Idézem Soóst: „És itt van a fő vitapontunk Kornaival, aki ... egyoldalúan az *összkereslet túlzott nagyságából* vezeti le a hiányt” ([14] 92. 1.).²

Ez álvita, mégpedig mindkét előbb említett ismérv szempontjából (fogalmi tisztázatlanság és konstruált vitaellenfél). Soós először is átkereszteli az általam használt „súrlódás” fogalmat „rugalmatlanságra”. Az olvasó ellenőrizheti: a „súrlódás” könyvem fogalmi rendszerében azt fejezi ki, amit a „rugalmatlanság” Soós fogalmi rendszerében. Egyik kifejezés sem minősül a szakma hagyományai által szentesített fogalomnak; ha Soós jobban szereti a „rugalmatlanság” szót, ám használja azt. De legalább olyankor, amikor „A hiány”-nyal vitatkozik, ildomos lenne az olvasó előtt világossá tenni, hogy — ebben az összefüggésben — ezek szinonimák.

S ha ezt Soós megtette volna, egyszerűben kiderülne: szó sincs róla, hogy könyvem *egyoldalúan* az *összkereslet nagyságából* vezetné le a hiányt. A munkában külön fejezet és külön matematikai függelék foglalkozik 41 oldal terjedelemben a súrlódással. Ezen felül — a tárgymutató tanúsága szerint — a könyv további 46 helyén esik szó a súrlódás jelenségeiről, méréséről, hatásáról, a hiánnyal kapcsolatos más tényezőkkel való összefüggéseiről. Soós itt hiányosan, eltorzítva ismerteti gondolataimat az olvasónak: egy általa konstruált „egyoldalú” elmélettel vitatkozik, de nem velem.

Nem tudom elfogadni saját elméletem jellemzéseként a „mennyiségi túlkereslet”, „keresletmennyiség”, „az *összkereslet túlzott mennyisége*” elnevezéseket. Könyvemben hosszasan és ismételten vitatkozom azokkal, akik a túlkeresletet könnyen mérhető mennyiségnek, s ráadásul nemzeti szinten összeadhatónak, aggregálhatónak tekintik. A hiány-szindróma szerves részének tekintem a vevőfelhasználó kényszeralkalmazkodását a kínálathoz: a kényszerhelyettesítést, a kényszerköltést, a keresést, a vétel elhalasztását és a kényszermegtakarítást. A kényszerhelyettesítés és a kényszerköltés állandóan lecsapolja a túlkereslet egy részét. Emiatt sokszor lehetetlen „megfogni”, „mennyiségileg” kimutatni a vevő

² Soós mondata, a kihagyott középső résszel együtt, így hangzik: „És itt van a fő vitapontunk Kornaival, aki az összkínálatot az erőforráskorlátok szintjén meghatározva, a kínálat szerkezetének rugalmatlanságát (a minőségjavító törekvések gyengeségét) pedig a túlkereslet elkényelmesítő hatásából származtatva egyoldalúan az *összkereslet túlzott nagyságából* vezeti le a hiányt.” Cikkemnek ezen a helyén Soós *fő* állításával (saját elméletem állítólagos egyoldalúságára vonatkozó ítéletével) szeretnék vitatkozni, s ezért hagytam ki a mondat középső részét. A kihagyott mondatrész állításaira a későbbiekben még visszatérek.

eredeti („kezdeti”, „nominális”) kereslete és a tényleges vétel közötti rést. Sőt az ismétlődő hiányhelyzet arra kényszeríti a keresletet, hogy már eleve hozzáigazodjék a várható kínálatához.

Könyvemben arról beszéltek, hogy a gazdaság számos fontos szférájában „majdnem kielégíthetetlen kereslet” mutatkozik. Ez nem egyértelműen mérhető „mennység”, hanem *belső kényszer, tendencia a kereslet elszaladására*. Példaképpen hozom fel erre itt a legszemléletesebb és legfontosabb (bár nem egyedüli) formáját, a beruházási éhséget.³ Ez nem meghatározott „keresletmennység” a beruházási javak iránt. A beruházási éhség egyrészt állandóan jelen lévő *hajlandóság, készség*: a gazdasági aktor, a vállalati igazgatótól a miniszterig, a tanácselnöktől a kórházigazgatóig, a fegyvernem parancsnokától az egyetemi rektorig kész arra, hogy a vezetése alá rendelt intézményben beruházást hajtson végre, ha megkapja hozzá az erőforrásokat. A beruházási éhség ezen túlmenően nemcsak készség, hanem törekvés is: a gazdasági aktor „harcol” azért, hogy beruházási erőforrásokhoz jusson. Harcol tárgyilagos érveléssel, jól vagy kevésbé jól megalapozott számítással, lobbyzással, politikai nyomással. A beruházási éhség — s ezzel együtt más, hasonló természetű társadalmi erők — alkotják azt a mechanizmust, amelyet „szívásnak” neveztem el. Ezek együtttvéve hozzák létre a kereslet „elszaladásának” a tendenciáját. A szívásos erők működése magyarázza meg, hogy a hiánygazdaságban mindig vannak potenciális vevők, igénylők, felhasználók, akik kérnek-követelnek erőforrásokat, termékeket, szolgáltatásokat a maguk gazdasági egysége számára, mégpedig együtttvéve többet, mint amennyit a kínálat rendelkezésre bocsát.

Egyszóval nem tekintem magam valamiféle egyoldalú „keresletmennységi” elmélet képviselőjének. Ez gondolatmenetem torzképe. Valójában „A hiány” arra törekszik, hogy megmutassa a súrlódás és a szívás kölcsönhatását, dialektikáját.

Számos ilyesféle kölcsönhatás létezik; közülük csak kettőt említek itt illusztrációképpen. Súrlódásos jelenség például az, hogy az anyag- és alkatrész-utánpótlás vagy a kiskereskedelem áruellátásának akadozása miatti bizonytalanság halmozási tendenciát szül: a vállalat anyagot, alkatrészt halmoz fel, a háztartás is készleteket próbál gyűjteni a hiánycikkekből. Ez a halmozási tendencia maga is „szívóerővé” válik. És ez a szívás, a többi — ennél erősebb, nagyobb hatású — szívóerővel együtt kipumpálja a rendszerből azokat a jó összetételű, a vevők-felhasználók által leginkább keresett outputkészleteket, amelyek jelenléte csökkentené a súrlódást.

A másik példa: az import és az export szerepe. A növekedés erőltetett felgyorsításának az időszakaiban a gazdasági szabályozás minden szintjén a központtól a vállalatokig érvényesül az expanziós „hajtás”, s ez párosul az import (különösen az erőltetett beruházási programok megvalósításához szükséges gépimport) szinte nyaklő nélküli növelésével. Amikor azután ennek meg kell adni az árát, s vissza kell fizetni kamatostul az adósságokat, kiélezett formában jelentkezik a mindenáron való exportálás tendenciája. Ilyenkor a külkereskedelmi szektor exporthajszája szinte kielégíthetetlen keresletet teremt a hazai piacon az exportálható javak iránt. Ez az egyik legfontosabb szívásos erő. Az exporthajszára rendszerint az import drasztikus csökkentésével párosul. Mindkettő ahhoz vezet, hogy a belső piac hiányjelenségei gyakoribbá és súlyosabbá válnak. Nyomukban nő a rendszer súrlódása: bizonytalanabbá válnak az anyagellátásra vonatkozó várakozások, előbecslések; elkerülhetetlenek a rögtönzött döntések, gyakoribb a kényszerhelyettesítés, a tervezett input—output-kombinációktól való eltérés a termelésben. A súrlódás ily módon nehezíti a hatékony importhelyettesítést, és

³ A beruházási éhségről lásd Soós 1975. évi [12] cikkét és Bauer [1] könyvét.

még ennél is inkább árt az exportnak, veszélyeztetvén a szállítási határidők betartását és a minőség javítását. Ezen a síkon is a szívás és surlódás bővös körébe kerül a gazdaság.

Fordítsuk figyelmünket most e kölcsönhatás egyik elemére, a surlódásra! Mi okozza ezt? *Első* megközelítésben azt mondhatjuk: azért van a gazdaságban — minden gazdaságban — surlódás, mert a döntéshozók rendelkezésére álló információk hiányosak vagy hibásak, mert a döntések nem optimálisak, és mert még a jó döntések végrehajtása sem kifogástalan. A problémát újra átgondolva úgy látom: „A hiány” joggal indult ki ebből a surlódás magyarázatában, és sajnálatos, hogy Soós nem hatolt el idáig a kérdés elemzésében. Lehetetlen a tökéletesen surlódásmentes központosított tervezés, a „*computopia*”, de nem kevésbé lehetetlen a tökéletesen surlódásmentes tökéletesen decentralizált piaci mechanizmus.

Második, immár ennél konkrétabb megközelítésben az előbbieket a következőkkel kell kiegészítenünk: minden konkrét gazdasági mechanizmusban *sajátos formák* között jelentkezik a surlódás, s e formákat a szóban forgó rendszer *intézményi adottságai* határozzák meg. Soós érdeme, hogy ezt hangsúlyozza, mégpedig erőteljesebben, mint ahogyan azt „A hiány” tette. Joggal eleveníti fel ezzel kapcsolatban a régi mechanizmusra vonatkozó hazai és külföldi irodalom kritikai elemzését: az aggregált tervmutatószámok torz manőverezési lehetőségeket hagynak nyitva, ami megszüli a részletes naturális tervezés tendenciáját. Ez utóbbi azonban a sokféle bizonytalanság miatt nem végezhető el. Ellentmondások keletkeznek a tervek naturális és értékbeli előirányzatai között. Mindez elkerülhetetlenül elvezet ahhoz, hogy a részletes tervekben elképzelt összhang kínálat és kereslet, output-előírások és inputkeretek között újra és újra megbomlik.

Olyan gondolatok ezek, amelyekkel szemben semmiféle belső ellenállás nincs bennem. Már csak azért sem, mert e gondolatok egybeesnek a régi mechanizmusra vonatkozó saját tapasztalataimmal, amelyeket 1955—1956-ban a [8] könyvemben írtam le. Csak azt sajnálom, hogy Soós ezeknek a gondolatoknak a kifejtése közben megint álvitába bocsátkozik. Azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha „A hiány” *kizárólag* a túlkereslet elkényelmesítő hatásából vezetné le a surlódásos jelenségeket, a kínálati reakciók merevségét, „rugalmatlanságát”. Ez azonban nem állja meg a helyét. Igaz, könyvem — meggyőződésem szerint helyesen — megállapítja, hogy a krónikus hiány rendkívül csökkenti a termelő és az eladó adaptív képességét. A közhellyé vált kiszólás („eszi, nem eszi, nem kap mást”) mély igazságot mond el a termelő-eladó magatartásáról a krónikus hiánygazdaságban. De miközben ezt hangsúlyozom, nem feledkezem meg arról sem, hogy az *intézményi adottságok közvetlenül* is elvezetnek a surlódás jelenségeihez, s nemcsak közvetve, a hiány elkényelmesítő hatásán keresztül. „A hiány” egész második része azt tárgyalja, hogy miért gyenge a hagyományos gazdasági mechanizmusban az árjelzés hatása a vállalat működésére. E hatás gyengeségének egyik következményeképpen az árak változtatása csupán lanyha kínálati és keresleti reakciókat vált ki; az ármechanizmus képtelen kielégítően eljátszani egyensúlyozó szerepét.⁴ Az árjelzésekre reagáló piaci mechanizmus szinte teljes kikapcsolása az állami vállalatok egymás közti alkalmazkodásának szabályozódásából — ez a surlódás egyik alapoka, mégpedig az intézményi adottságokkal magyarázott oka.

Nemcsak a reform előtti hagyományos szocialista gazdasági mechanizmusban van surlódás, s nemcsak abban jelenik meg a sajátos, rendszerspecifikus formákban, a rendszer intézményi adottságainak következményeképpen. A magán-

⁴ Lásd például „A hiány” 348—360. oldalát, s különösen a 349. oldalon közölt sémát. Ez nem a „túlkeresletből”, hanem a költségvetési korlát nem elég kemény voltából (azaz egy nagyon is „intézményi” adottságból) vezeti le az árjelzés hatásának tompítását, majd ebből a surlódásos, „rugalmatlansági” jelenségeket.

tulajdonon alapuló tőkés gazdaságban is létezik súrlódás; annak formái is rendszerspecifikusak, s annak magyarázata is a rendszer intézményi adottságaiból vezethető le. A gazdaság decentralizálása leszűkíti minden döntéshozó információs bázisát; minden aktor bizonytalan abban, hogy miként fognak cselekedni a többiek. További súrlódásokhoz vezethet a verseny korlátozottsága, a monopóliumok, az oligopóliumok, a kartellek, a szakszervezetek létezése, s hatásuk következtében a gazdaság szabályozódásában kulcsszerepet játszó árjelzések (árak, bérek, kamatlábak, devizaárfolyamok) bizonyos fokú merevsége, alkalmazkodásuk késlekedése.

Már ez a régi emlékeztetés is sugalmaz egy kérdést: miért van az, hogy egyfelől a régi szocialista mechanizmus, másfelől a tőkés mechanizmus súrlódásai jórészt *eltérő típusú* alkalmazkodási zavarokhoz vezetnek el?

Mielőtt a kérdésre válaszolni próbálnánk, előbb írjuk le pontosabban a jelenséget, amelyet meg akarunk magyarázni. Mivel minden rendszerben van súrlódás, ezért minden rendszerben párhuzamosan, egymás mellett jelennek meg hiányok és feleslegek.⁵ Csakhogy az arányok a különböző gazdasági rendszerekben szembevetően mások. A reform előtti szocialista gazdaságban a hiányjelenségek túlsúlyban vannak a felesleg-jelenségekkel szemben. A legtöbb szférában az „eladók piaca” érvényesül. Ha van is felesleg, ennek jó része „elfekvő készlet”, amelyet még a hiány miatt elkeseredett vevő sem hajlandó megvásárolni; olyan kihasználatlan erőforrás, amelynek működtetéséhez gyakran hiányzanak a komplementer inputok. És ehhez hozzátehetjük, Soós jogos megjegyzése alapján: esetleg olyan erőforrás is kihasználatlan marad, amelyet a vállalat a tervalkuban a lazább kibocsátási terv reményében eltitkolt, vagy amelyet a tervvégrehajtás során nem vett igénybe, nehogy a magasabb teljesítményt később „tervesítsék”. Ez utóbbi fontos jelenségcsoport figyelembevételére sem változtat azonban azon, hogy itt olyan gazdaságról van szó, amely rendszerint a kínálati oldalon korlátozott, s a termékek és szolgáltatások könnyen találnak vevőre.

Megfordítva, a tőkés gazdaságban a legtöbb szférában, az üzleti élet hullámzásainak szinte minden időszakában a „vevők piaca” érvényesül. Ritka a hiányjelenség, ezzel szemben sok az olyan készlet, amelynek minőségi összetétele ellen a vevőnek nem lenne semmi kifogása, csak nincsen pénze a megvásárlására. Számos területen együtt áll vagy könnyen a termelésbe vonható minden komplementer input: gép, anyag, munkaerő — csak éppen kereslet kellene; vevő, aki hajlandó az outputot megvásárolni. Miért van ez a különbség?

A válaszhoz újra át kell gondolnunk a kínálat és a kereslet természetét. Szakmánk hagyománya belesulykolta minden közgazdász fejébe, hogy ezek teljesen szimmetrikus kategóriák. Ezért sokan valóságos fellelegzéssel olvassák Soós munkáit, amelyek mintegy „rehabilitálják” a kínálat szerepét. Soós tanulmányának intézeti vitájához érkezett egy írásbeli hozzászólás, amelyben egy kitűnő fiatal közgazdász megkönnyebbüléssel állapította meg: Soósnál most végre egyaránt fontos szerepet játszik a kínálat és a kereslet rugalmatlansága. „Számomra Kornainál rejtély maradt — írta a hozzászóló —, hogy ebben a nagy versenyfutásban kínálat és kereslet között a vállalatok összességét nézve miért a kereslet főzi le a kínálatot.”

A rejtély megfejtése igen egyszerű. Igaz, mindkettő emberi *szándékot* fejez ki: a kínálat termelési-eladási szándékot, a kereslet pedig felhasználási-vételi szándékot. Csakhogy a kínálatnak van egy áthághatatlan felső fizikai korlátja: nem lehet többet eladni, mint amennyi termék fizikailag rendelkezésre áll, és nem lehet többet termelni, mint amennyihez rendelkezésre állnak a fizikai erő-

⁵ A probléma szigorúbb matematikai tárgyalására lásd [17] 45. l.

források. Ezzel szemben a keresletnek nincsen felső fizikai korlátja.⁶ A monetarizált gazdaságban a kereslet felső korlátja a rendelkezésre álló pénz. Ha ez a korlát laza vagy nem effektív, akkor a kereslet „elszaladhat”. Elég ezt az egyszerűt, de alapvetően fontos aszimmetriát átgondolni, hogy megértsük: a kínálat és a kereslet eltérő szerepet játszhat a krónikus hiány létrejöttében.

A kínálat, akár szerencsés, akár szerencsétlen az összetétele, akár jól, akár rosszul alkalmazkodott a kereslet összetételéhez, mindenképpen véges, mégpedig a természet törvényei teszik végessé. Ezzel szemben nincsen olyan természeti törvény, amely kikényszeríthetné a kereslet végességét; az akár a végtelenig is elszaladhatna. Nem szabad persze ezt a szökepet: „végtelen” betű szerinti értelemben, a végtelen fogalmának szigorú matematikai értelmezése szerint felfogni. Józan vezető nem igényel végtelen mennyiségű beruházást. Csak képletesen használom a „kielégíthetetlen” szót, s többnyire ezzel a kifejezéssel helyettesítem: „majdnem kielégíthetetlen”. Amit e kifejezés érzékeltetni akar: a kereslet nyaklók nélkül elszaladhat, ha nem szab igazi, kemény korlátot a vevő rendelkezésére álló pénz.

Itt eljutottunk — több álvita után — egy valódi különbséghez Soós és „A hiány” felfogása között. Könyvem azt állította: lehetetlen megérteni a széles körű, krónikus, intenzív hiányjelenségek tömeges újratermelődését, ha a magyarázatban nem adunk kitüntetett szerepet azoknak az erőknak, amelyek hatására a kereslet több fontos összetevője szinte kielégíthetetlen, s újra és újra hajlamos „elszaladni”. Soós egyetlen érve sem készített ennek a nézetnek a revíziójára. Éppen mert a kínálat és a kereslet természete lényegbevágóan eltérő (fizikailag korlátozott kontra fizikailag nem korlátozott nagyság), a kettőjük viselkedése is lényegbevágóan eltérhet.⁷

A kereslet szabályozása mikroszinten: a költségvetési korlát

Térjünk rá a kereslet korlátozottságának kérdésére! Ezt két szinten kell tárgyalnunk. Az egyik a *mikroszint*: érvényesül-e a rendszer elemi sejtjeiben, a háztartásban és a vállalatnál *önkéntes* keresleti korlát? A másik pedig a *makroszint*: hogyan szabályozza a fiskális és a monetáris politika az összes keresletet? Nézetem szerint Soós érvelésének egyik gyengéje, hogy ez a két szint keveredik benne, „keresletszabályozás”, „keresletkorlátozás” címszó alatt. Hozzászólásomban szeretném ezt a két szintet világosan szétválasztani. A mikroszint elemzése vezet el az igazán mély problémákhoz: milyen intézményi rendszerbe beágyazottan működik a mikroegység? Milyenek a tulajdonviszonyok? Milyen mértékű a gazdasági egység autonómiája, illetve függése az államtól, a politikai intézményektől? Ehhez képest a makroszint elemzése sokkal inkább felületi jelenségekhez tapad: adott intézményi rendszer mellett lazábbra engedik vagy szorosabbra fogják-e a gyeplőt a fiskális és a monetáris politikában? Nehéz-e vagy könnyű hitelhez jutni? Fellendülésben vagy recesszióban van-e a gazdaság?

Beszéljünk tehát először a mikroszintről! „A hiány” e kérdéstről szólva első-

⁶ A jelen érvelés szempontjából eltekinthetünk kétféle, bizonyos értelemben mégiscsak „fizikai” jellegű tényezőtől, amely a keresletet korlátozhatja. Termelő inputok esetében (de még a háztartási vásárlás esetében is) korlátot szabhat a raktározási kapacitás. Ezen túlmenően a fogyasztói kereslet részlettelit korlátozza az, hogy egy-egy konkrét specifikus szükséglet telítődhet. De ilyenkor is rendszerint növekedhet a szükségletkielégítés minőségével kapcsolatos igény, s emellett újabb és újabb szükségletek keletkeznek. A fogyasztói szükségletek összessége telítethetetlen, s ennyiben — ha nincs monetáris korlát — a fogyasztói kereslet is telítethetetlen.

⁷ Soós egy fél mondat erejéig hagy csak fel a két oldal szimmetrikus kezelésével, amikor a keresletet „felfelé rugalmasnak” nevezi ([14]94.1.). Furcsa, homályos kifejezés. Nézetem szerint nem érzékelteti kellőképpen a kereslet igazi helyzetét a hagyományos szocialista mechanizmusban.

sorban a költségvetési korlát puhaságának—keménységének fokát állítja előtérbe; könyvemmel polemizálva, Soós is elsősorban ehhez szól hozzá.

Szeretném, ha a költségvetési korlát körüli fogalmi vitában nem sikkadna el mondanivalóm igazi tartalma. Ezért megragadom az alkalmat, hogy újra — a teljesség igénye nélkül, de egyes részleteket élesebben kiemelve — elmondjam a gondolat fő tartalmát.⁸

A háztartás, mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban, „addig nyújtózhat, ameddig a takarója ér”, annyit költhet, amennyi pénz a rendelkezésére áll. Esetleg hozzájuthat fogyasztói hitelhez, de azt kamatostul vissza kell fizetnie. A háztartás ennek tudatában állítja össze beszerzési terveit: amit vásárolni akar, azt meg kell fizetnie. Emiatt a háztartás érzékenyen reagál az árakra: az árarányok módosulása a kereslet összetételének változtatására készíti; a kamatláb változása után újra meggondolja, vegyen-e fel kölcsönt.

Ezt az egyszerű elvet („addig nyújtózokhatsz, ameddig a takaród ér”) nevezem így: a háztartásnak kemény költségvetési korlátja van. Amíg ez a korlát érvényesül, a rendelkezésre álló pénz behatárolja a háztartás keresletét.⁹

Most vegyünk szemügyre egy magántulajdonban levő kis családi vállalatot! Erről is elmondható, hogy kemény költségvetési korlátja van — mindaddig, amíg az állam semmilyen formában sem nyúl a hóna alá. Bevételeiből kell fedeznie kiadásait, s ha a bevételek meghaladják a kiadásokat, akkor — az adók befizetése után — a tulajdonosok a nyereség. Felvehetnek hitelt, s ha a vállalat hitelképesnek bizonyul, akkor könnyen hozzájutnak a kölcsönhöz. A hitelt azonban vissza kell fizetni. Ha a vállalat netán fizetésképtelenné válik, s ez a fizetésképtelenség tartós-nak bizonyul, akkor tönkremegy. Ez az üzleti „halál” többféle jogi formában mehet végbe: a vállalat hitelezői csődeljárást indítanak, vagy a vállalatot eladják új tulajdonosoknak, vagy beolvad egy másik vállalatba. Egy bizonyos: a tartós veszteséget és fizetésképtelenséget nem lehet túlélni.

És itt eljutottam a költségvetési korláttal kapcsolatos mondanivalóm lényegéhez. A korlát keménységéről csak azért kellett szólnom, hogy ezzel szembeállíthassam a költségvetési korlát felpuhulásának tendenciáját. Ez akkor következik be, ha a gazdasági egység kiadásai tartósan túlléphetik az egység jellegéből, szokványos működéséből adódó bevételeket, anélkül, hogy ez veszélyeztetné az egység életben maradását. Sőt még ez sem elég. A felpuhulás igazából akkor következik be, amikor a deficittel küzdő egységnek a csávából való kihúzása már eléggé gyakori ahhoz, hogy a döntéshozó nagy biztonsággal előre számíthat erre, és ez a várakozás magatartásának szerves részévé válik. A kemény költségvetési korlát rettegésérzetet szül, mert a pénzügyi kudarc valóságos katasztrófához vezethet el. A puha költségvetési korlát feloldja ezt a rettegésérzetet, mert biztos az oltalom a pénzügyi kudarc súlyos következményeivel szemben.

Noha eddigi munkáimban főképpen a szocialista vállalat költségvetési korlát-

⁸ Matits Ágnessel közösen írott [11] cikkünkben megpróbáltuk újra kifejtetni a „költségvetési korlát” értelmezését, figyelembe véve azokat a kérdéseket, megjegyzéseket és javaslatokat, amelyek „A hiány” megjelenése óta, a könyvről folytatott szóbeli vitákban elhangzottak. Az ott adott magyarázat teljesebb, mint a jelen cikkbeli; itt a polémia teszi szükségessé egymásik gondolat erőteljesebb kiemelését.

⁹ A „költségvetési korlát” a neoklasszikus mikroökonómia egyik alapfogalma. Aki ezt az elméletet s ennek keretében a fogyasztás, a kereslet, a kínálat, az ár, a piac modern mikroökonómiáját megtanulja, az jól ismeri a „költségvetési egyenes”, a „költségvetési korlát” fogalmát és ennek összefüggését az árral, a jövedelemmel és a kereslettel.

A modern mikroökonómia sok szempontból bírálatra szorul; magam is az éles bírálói közé tartozom [9]. Ez azonban nem változtat azon a meggyőződésemen, hogy minden közgazdásznak ismernie kell ezt az elméletet. Aki pedig ismeri, annak nem idegen a költségvetési korlát kategóriája, hanem meghatározott asszociációkat ébreszt benne. Ezekre a gondolatársításokra építke, amikor az elméletben megkülönböztető jelző nélkül szereplő fogalmat kiegészítem és módosítom, s a költségvetési korlát keménységéről—puhaságáról beszélek.

jának puhaságáról szóltam, a jelenség maga sokkal szélesebb körben érvényesül. Megmutatkozik számos tőkésország állami vállalatánál vagy államilag finanszírozott beruházásainál is. A nyugati sajtóban sok szó esik arról, hogy a katonai létesítmények megvalósításánál az eredetileg előirányzott költségvetés súlyos túllépése esetén is előteremtődik a pénzügyi fedezet. Ebbe a jelenséggörbe tartozik számos országban az egészségügyi rendszer pénzügyi korlátainak a felpuhulása. Sok tőkésországban felpuhult a régiók, városok és községek költségvetési korlátja. És a nemzeti határokon is túlléphetünk: ebbe a jelenséggörbe sorolható a nemzetközi hitelrendszer költségvetési korlátainak sajátos felpuhulása is; nyakló nélkül adnak nemzetközi hiteleket abban a reményben, hogy súlyos baj esetén mind a katasztrófa szélére sodródott adós országot, mind a csőd szélén álló hitelező bankokat kihúzzák a bajból.

Itt meg is állok annak érzékeltetésével, hogy olyan tendenciával állunk szemben, amely nem kizárólag a régi szocialista mechanizmus állami vállalatainál tapasztalható.¹⁰ Ideje áttérni szűkebb témánkra, azaz éppen ezekre a vállalatokra!

„A hiány” azt a hipotézist fejtette ki, hogy a hagyományos gazdasági mechanizmus állami vállalatában a költségvetési korlát puha. Most is azt kell elmondanom, amit az imént a kínálat és a kereslet aszimmetriájával kapcsolatban jelentettem ki: sem Soós munkájában, sem más, „A hiány” megjelenése óta általam elolvasott írásban nem találtam egyetlen olyan érvet vagy adatot, amely e hipotézis módosítására készítené. Emlékeztetek arra, amit a könyvben hangsúlyoztam, és amit most újra kiemeltem: a „keménység—puhaság” megítélésében a legfontosabb kritérium a félelem a pénzügyi kudarctól. A gazdasági vezetőnek a régi mechanizmusban sokféle oka lehetett a félelemre, de a pénzügyi deficit nem tartozott ezek közé. Ezt elég könnyen meg lehetett úszni. Még ha volt is tervelőirányzat a nyereségre, az önköltségre, az eltérést ezektől az előirányzatoktól sohasem vették szigorúan. (Ellentétben egy-két-három más tervmutatóval, amelyeknél a tervtől való elmaradás súlyos következményekkel járhatott.) És ezt még kiegészíthetem azzal, amit a könyvben is hangsúlyoztam, a „keménység—puhaság” másik kritériumaként: a költségvetési korlát puhaságának biztos jele, ha a vállalat növekedése, beruházási aktivitása elszakad a jövedelmezőségétől. Ezt az elszakadást is ezernyi tény bizonyítja.

Soós szerint célszerűbb a költségvetési korlát puhasága helyett annak bizonytalanságáról beszélni. Nézetem szerint ez elhibázott fogalmazás. Éppen azért puhult fel a korlát, mert a gazdasági egység döntéshozója nagyon is biztosan számíthat arra, hogy túléli a pénzügyi kudarcot, s hogy a tartós veszteség nem akadályozza az egység növekedésének. Éppen ez a biztonságérzet alakít benne ki másfajta magatartást, mint annak a viselkedése, aki nem számíthat erre a paternalisztikus támogatásra. Vagy ha nem akarunk csak a „puha—kemény” végletes ellentétpárjában gondolkodni, akkor ezt így fogalmazhatjuk: a költségvetési korlát annál puhább, minél biztosabban (nagyobb szubjektív valószínűséggel) számíthat a döntéshozó arra, hogy veszteség, fizetéseképtelenség, a kiadás és a bevétel közti tartós rés ellenére kihúzzák a csávából.

¹⁰ Ez a széles körű érvényesség az egyik oka annak, hogy — Soóssal ellentétben — nem tekintem a „puha költségvetési korlát” szinonimájának a „jövedelmezőségi kényszer hiányát”. A felpuhulás tendenciája ugyanis nemcsak jövedelmezőségi elv szerint működő „üzleti” vállalatoknál mutatkozik, hanem sokféle más szervezetben is: állami intézményekben, közületekben, sőt bizonyos fokig a „jóléti állam” keretei között élő háztartások szférájában is. Ami valamilyen említett esetben közös: a modern államban mutatkozó paternalista tendencia fejeződik ki bennük — sajátos pénzügyi formában.

Egy kategória munkaképességének egyik ismérve az, hogy képes-e megvilágítani az egy-mástól egyébiránt eltérő jelenségek széles körének valamilyen fontos közös vonását. Úgy érzem, hogy ebből a szempontból a „költségvetési korlát felpuhulásának” a kategóriája munkaképesnek bizonyul.

A Társadalomkutatásban megjelent [15] cikkében Soós a következőket mondja: a tőkés gazdaságban, ahol a jól jövedelmező magánvállalat könnyen jut hitelhez, a költségvetési korlát puha, viszont a szocialista gazdaságban, ahol a jól jövedelmező társadalmi tulajdonban levő vállalat esetleg nehezen, vagy egyáltalán nem kap hitelt, a költségvetési korlát kemény.

Ezzel szemben az én munkáim a hitelrendszerrel szólva a következőket emelik ki: a hitelt felvevő vállalat költségvetési korlátja kemény, ha a hitelszerződés betartását (akár jövedelmező, akár kevésbé jövedelmező vállalat kapta is a hitelt) mindig keményen kikényszerítik. A hiteligénylő biztosan számít erre a kikényszerítésre, és ezért önként csak akkor kér hitelt, ha meg van győződve arról, hogy képes lesz azt visszafizetni. A kemény költségvetési korlát a hitelkereslet önkéntes korlátozására készlet. A költségvetési korlát puha az ellentétes esetben, amikor eltűrik a hitelszerződés megszegését, a fizetéseképtelenséget. Ezért — és sok más ok miatt — mondom a klasszikus tőkés magánvállalatról azt, hogy költségvetési korlátja kemény, a szocialista vállalatról pedig azt, hogy puha.

Remélem, az olvasó számára világos, hogy itt nem tartalmi, hanem fogalmi vitáról van szó. Én egyetértek azzal, hogy a jövedelmező tőkésvállalat könnyen kap hitelt, és Soós is egyetért azzal, hogy a tőkésvállalatnak be kell tartania a hitelszerződést. Én nem tagadom, hogy a szocialista gazdaságban időnként a jövedelmező beruházásokhoz is nehéz vagy lehetetlen hitelt szerezni. És Soós sem tagadja, hogy a szocialista gazdaságban a hitelt gyakran használják fel a pénzügyi bajba sodródott vállalat megmentésére. Nézetem szerint Soós itt ismét álvitába bonyolódott. Szerinte indokolt, hogy a költségvetési korlát keménységének — puhaságának két — egymással merőben ellentétes — definíciója legyen: egy Kornai-féle és egy Soós-féle. Ami az egyik definíció szerint kemény, az a másik szerint puha, és megfordítva.

Vannak mindenki által szabadon értelmezhető fogalmak. Arról, hogy mit is kell értenünk a „piac” szón, eltérő lehet a közgazdászok véleménye, már csak azért is, mert ezt a szót nem egyik vagy másik közgazdász találta ki, hanem a köznyelvből vette át a közgazdaságtan. Más a kialakult szokás azokkal a mesterségesen kialakított szakkifejezésekkel, amelyeket meghatározott személyek vezettek be. Igaz, az ilyen fogalmakat és azok definícióját sem védi szabadalmi jog. De azért egy fogalom „kitekerése”, eredeti értelmezésének a 180 fokos átfordítása — enyhén szólva — nem tartozik az elfogadott eljárások közé. Arra szeretném kérni Soós Károly Attilát: ha irritálja a „költségvetési korlát puhaságának” a fogalma, akkor ne használja azt. Elég gazdag a magyar nyelv ahhoz, hogy találjon más kifejezést gondolatainak a leírásához!

Ha [15] cikkéről lehántjuk a fogalmi álvitát, akkor az, amit a jugoszláv vállalatról ott elmond, számomra meggyőzőnek tűnik. Megegyezik azzal, illetve nem mond ellent annak, amit más szerzők műveiből a jugoszláv vállalatra vonatkozóan megismertem. Számos tanulmány elemzi például a jugoszláv vállalat beruházási éhségét, amelyet egyebek között az tesz lehetővé, hogy a monetáris és a fiskális rendszer könnyen hajlandó megfinanszírozni a túlköltést, nem lép fel keményen a pénzügyi fegyelem kikényszerítése végett, kihúzza a pénzügyi csávából a csőd szélén álló vállalatokat. A jugoszláv vállalat mestere annak az eljárásnak, amibe a magyar vállalatok most kezdenek beletanulni. A költségvetési korlát azzal is puhítható (sőt tulajdonképpen annak ez a legegyszerűbb, legorombább módja), hogy az inputot megvásárló vállalat egyszerűen nem fizet az inputot termelő-eladó vállalatnak. A fizetést megtagadó vállalat a szállítóját hitelezésre kényszeríti. S ha az emiatt pénzügyi bajba kerül, akkor ő sem fizet — így gyűrűzik tovább a likviditási zavar. Érdemes ezen a helyen megjegyezni, hogy a felsorolt jelenségeket több

szerző, munkáimra hivatkozva, történetesen így jellemzi: a jugoszláv vállalat költségvetési korlátja puha.¹¹

Sajnos, elkerülhetetlen volt a hosszú kitérő a probléma fogalmi vonatkozásaira. Ideje rátérni arra, ami a hozzászólásom fő témája szempontjából igazán lényeges: a költségvetési korlát és a kereslet közti összefüggésre. Soós nem tette magáévá azt az egyszerű összefüggést, amely a költségvetési korlát felpuhulása és a kereslet elszakadása között fennáll. Csak abban reménykedhetem, hogy mások nyitva állnak ennek az összefüggésnek a megértése előtt.¹² Annál is inkább, mert mindenki által ezerszer tapasztalt összefüggésről van szó; ha őszinték vagyunk önmagunkkal szemben, akkor még önmagunk viselkedésén is megfigyelhetjük. Aki arra számít, hogy nyugodtan költhet, mert túlköltés esetén majd más kifizeti a számlát, az könnyen rászánja magát a túlköltésre. Minél biztosabban számíthat erre, annál kevésbé érzi azt, hogy a pénz valóban korlátozná a keresletét. Lehet, hogy egyik-másik közgazdászt jobban impresszionálná egy ennél bonyolultabb, nehezebben átlátható okfejtés. Hiába, az összefüggés ennyire egyszerű!

Félreértések elkerülésére: nem a puha költségvetési korlát idézi elő a beruházási éhséget; ennek megmagyarázásához a döntéshozók, mégpedig mind az államigazgatás különböző szintjein dolgozó tisztségviselők, mind a vállalati menedzserek motivációját részletesebben kellene tárgyalnunk.¹³ De ha nem is a puha költségvetési korlát motiválja a beruházási éhséget, *ez teszi lehetővé*. Ez magyarázza meg azt, hogy a beruházási erőforrás igénylője miért nem tartja magát *önként* vissza az igényléstől. Nem a saját zsebére megy, de még csak a karrierjét, sőt vállalatának növekedését sem kockáztatja azzal, ha hibás beruházást hajt végre. Ebben az értelemben ingyen van a beruházás a számára, sem a vagyoniával, sem a nyugodt, biztos karrierjével, sem a vállalat perspektívájának az összeomlásával nem „fizet”

¹¹ L. D. Tyson [16] cikke a jugoszláv és a magyar reformot hasonlítja össze, és megállapítja: a jugoszláv makropolitika közvetett eszközei erőtleneek, több ok miatt. Közülük az egyik „a vállalati költségvetési korlát »puhaságának« a fennmaradása, ami csökkenti a vállalatnak a változó pénzügyi és monetáris feltételek iránti érzékenységét”. A cikk egy későbbi helyen Tyson a reformok eredményességének a feltételei között említi a következőt: „Biztosítani kell, hogy a beruházási erőforrások felhasználója viselje a pénzügyi felelősséget és kockázatot. A puha költségvetési korlát fennmaradása vállalati szinten aláassa a beruházási rendszer más intézményi változtatásainak sikerét.”

P. T. Knight [7] tanulmányának címe is élesen kiemeli a problémát: „Pénzügyi fegyelem és strukturális alkalmazkodás Jugoszláviában: Rehabilitáció és csőd a veszteséges vállalatokban”. A tanulmány számos adatot közöl a csőd szélén álló vállalatok kiségitéséről, a vállalatközi hitelek túlburjánzásáról. Idézek a tanulmányból: „Az ország strukturális alkalmazkodási programjának sikeres teljesítése szigorúbb pénzügyi fegyelmet igényel ahhoz, hogy növekedjék az alkalmazkodás érdekében a vállalatokra nehezedő gazdasági nyomás. Felhasználva azt a kifejezést, amelyet Kornai János magyar közgazdász alakított ki: a jugoszláv vállalat »puha költségvetési korlátját« meg kell »keményíteni«.”

Hasonló gondolatmenetet fejt ki a jugoszláv külkeresedelemről szóló tanulmányában O. Havrylyshyn [5]. Leírja, hogy a puha költségvetési korlát miatt nem reagál elég érzékenyen a jugoszláv vállalat az áruk és a devizaárfolyamok jelzéseire.

J. P. Burkett két tanulmányt írt a jugoszláv gazdaságról ([2], [3]). Mindkettőben felhasználja a költségvetési korlát puhaságával—keménységével kapcsolatos gondolatmenetet. A korlát puhaságában látja az egyik fő okát annak, hogy a jugoszláv gazdaság nem reagált elég érzékenyen az energia drágulására. A legújabb reformtervezeteket egyebek között azért bírálja, mert azok nem lépnek eléggé előre a költségvetési korlát megkeményítésének irányában.

¹² Soós korábban — ha más kifejezőmóddal is — éppen ezt az összefüggést emelte ki: 1975-ben megjelent cikkében ezt írta: „... a vállalatok »beruházási étvágyát« a jövedelmezőségi kényszer az új mechanizmusban sem korlátozza sokkal inkább, mint a régiben” ([12] 110.l.). Soós ebben az írásában az elsők között volt, akik hangsúlyozták, hogy a régi mechanizmusban gyenge volt a jövedelmezőségi kényszer, és az új mechanizmusban sem vált lényegesen erősebbé. A sors iróniája, hogy Soós, aki a „puha költségvetési korlát” gondolatának egyik előfutára volt, most elhárítja magától ezt a gondolatot.

¹³ Nem érték egyet Soósnak a motivációra vonatkozó megjegyzéseivel, de a cikk terjedelmi korlátai miatt erre nem térhetek ki. Ez azonban nem is szükséges a további gondolatmenet szempontjából.

az esetleges kudarcért. Vagy egy másik példa: a külkereskedelemé. Nem a puha költségvetési korlát *idézi elő* az exportszívást, de az *teszi lehetővé*. Az állami külkereskedelmi vállalat kész átvenni a terméket a termelőtől „kerül, amibe kerül” alapon. Az egyedüli korlát a külföldi vásárló vételképessége: hajlandó-e egyáltalán megvenni az általuk exportált árut, legalább leszállított áron? Ha igen, akkor az már bizonyára nem korlátozza a külkereskedelmi vállalat keresletét a szóban forgó termék iránt, hogy a hazai nyereséggel számolva a tranzakció jövedelmező-e.

A hiány újratermelése bonyolult oksági láncolattal magyarázható, benne sokféle kölcsönhatással. Nem a puha költségvetési korlát a *végző* ok, mert ez maga is következménye ennél mélyebben gyökerező okoknak. De meggyőződésem, hogy igen fontos szerepe van az oksági láncolaton és kölcsönhatáson belül, két irányban is: egyrészt, mert számos szférában erőteljes szivásos folyamatokat, „majdnem kielégíthetetlen” keresletet tesz lehetővé, másrészt mert letompítja az érzékenységet és ezzel együtt az árjelzésekre válaszoló kínálati és keresleti reakciókat. Ez a kétirányú hatás azután még kölcsönösen fel is erősíti egymást.

A kereslet szabályozása makroszinten: a monetáris és a fiskális politika

Térjünk rá a kereslet makroszintű szabályozására! Mint említettem, nézetem szerint Soósnál több helyen összekeveredik a mikro- és a makroszabályozás kérdése.

Soós azzal érvel, hogy a pénznek igenis van szerepe a régi mechanizmusban, mert az a körülmény, hogy a központi bank ellenőrzi a vállalatok forgóeszköz-gazdálkodását, nem marad hatástalan. Ezzel kapcsolatban NDK-beli és romániai megfigyelésekre hivatkozik. Meglepő gondolatmenet: számomra egészen más következtetések adódnak az elmondottakból.

Kemény költségvetési korlát esetén az adós, mielőtt hitelt vesz fel, jól meggondolja: adott kamatláb és hitelfeltételek mellett érdemes-e felvennie a hitelt. Nem kerülhet-e bajba, nem válik-e fizetéseképtelenné? (Gondoljunk csak arra, hogy a csőd nem más, mint a gazdasági egység fizetéseképtelensége hitelezőivel szemben.) Ha úgy érzi, hogy nem célszerű felvennie a hitelt, akkor *önként* lemond erről a lehetőségről. A kamatláb félszázalékos emelése is csökkentően hat a hitelek iránti összes keresletre.

Az, amit Soós a pénz NDK-beli és romániai „aktivitásának” bizonyosságul hoz fel, szememben azt igazolja: ott a hitel ára, a kamat nem elégséges arra, hogy a vállalati szférát a kereslet *önkéntes* korlátozására készítse. Egy igazi bank sohasem küld ki ellenőröket az adós készletgazdálkodásának a megfigyelésére. Azzal törődik, hogy a hitelt a megállapodásnak megfelelő törlesztéssel és kamatokkal visszafizessék. Az, amit a régi mechanizmusban „bankellenőrzésnek” neveztek, valójában adminisztratív-bürokratikus tevékenység. A pénz, az ár, a kamat igazi piaci szerepét olyan központi hivatalnokok ellenőrző tevékenységével pótolják, akik történetesen egy banknak nevezett intézménytől kapják a fizetésüket. Némi átszervezéssel megoldható lenne, hogy fizetésüket mondjuk az ipari minisztérium készletgazdálkodási főosztálya folyósítsa.

A tanulság nézetem szerint az, hogy azokban a szférákban, ahol mikroszinten puha a költségvetési korlát, makroszinten sem folytatható igazi monetáris politika. Az erőforrások igénybevételét ilyen körülmények között csak adminisztratív ellenőrzéssel lehet korlátozások között tartani. Persze ehhez az adminisztratív korlátozás-hoz igénybe kell venni értékben aggregált mutatószámokat (ilyen például a vállalat összes készlete vagy a készlet aránya a termeléshez stb.). Ez azonban szerves része a bürokratikus-adminisztratív irányításnak, s nincs köze ahhoz, amit az ár, a kamat, a devizaárfolyam igazi jelző és ösztönző szerepe jelentene.

Itt egy vertikális folyamatról van szó: a felső hatóságok együttese (benne a banknak nevezett hatóság) szabályozza az alája rendelt szervezetet. Szó sincsen horizontális kapcsolatról, amelyben egy banktevékenységet folytató vállalat és egy

termelőtevékenységet folytató vállalat között piaci viszony állna fenn: mindkettőjük számára előnyös csereügylet keretében az egyik hitelt ad, a másik pedig kamatot fizet a kölcsönvett pénz használatáért.¹⁴

Lássuk a makroszabályozás egy másik problémakörét! Véleményem szerint találó és tartalmas az az elemzés, amelyet Soós a szocialista gazdaságban fellépő restriktív periódusokról ad. Ilyenkor nemcsak az összes kereslet visszafogása megy végbe, hanem ezzel összefonódva a kínálat visszafogása is. Mindkét korlátozás-visszafogás csikorogva, nagy súrlódások közepette zajlik le: mind a lecsökkentett kínálat, mind a lecsökkentett kereslet összetételében merev, rugalmatlan, és rosszul alkalmazkodnak egymáshoz. Ilyen körülmények között a visszafogás ellenére számos hiányjelenség fennmarad, sőt egy részük még intenzívebbé is válhat.

Mindez valóban így van. Csak azt nem értem, hogy kivel áll itt szemben Soós? Velem nem, legfeljebb — megint csak egy álvitában — az általa konstruált „egyoldalú keresletmennyiségi elmélettel” szállt ismét harcba. Sohasem állítottam azt, hogy a kínálat egyszer és mindenkorra adva van, vagy hogy teljesen független a kereslettől. Nem tudom elkerülni a könyv néhány részének a felidézését. A 7. fejezet matematikai modellt ismertet, amelyet Simonovits Andrással együtt dolgoztunk ki. Ebben krónikus hiány van; a kínálat a vevő oldaláról jövő jelzésekre reagál, miközben fennmarad a hiány normálintenzitása. A modellben a kereslettel együtt nőhet, illetve csökkenhet a kínálat is. A 9. fejezet többek között a beruházási ciklusokkal foglalkozik. Ebben elsősorban Bauer [1] könyvére támaszkodom, továbbá más szerzőkre is, köztük Soós [12] cikkére és Gács—Lackó [4] tanulmányára. A kifejtés egyáltalán nem beszél a beruházási kereslet visszafogásáról, hanem arra helyezi a hangsúlyt, hogy magát a beruházási tevékenységet fékezik le: a folyamatban levő akciókat lelassítják, csökkentik az új indítások számát. A könyvnek a fogyasztás makrotervezésével foglalkozó 19. fejezete ismerteti azt a hipotézist, amely szerint a tervezés nem törekszik a hiány radikális kiküszöbölésére, hanem úgy igazítja egymáshoz a fogyasztási javak kínálatát, a lakosság pénzjöveldelmét és a fogyasztói árszintet, hogy eközben konzerválódik a hiány szokásos normálintenzitása. Ugyanez a gondolat visszatér az autópiaccal foglalkozó [6] cikkben, amelyet Kapitány Zsuzsával és Szabó Judittal közösen írtunk. Ez a kutatás is azt igazolta, hogy a kínálat megszabásában a döntéshozók nem törekszenek a hiány radikális felszámolására, hanem csak arra, hogy a hiány megszokott, az eladó és a vevő által eltűrt határok között, azaz egy normálsávban maradjon.

Mindezek az általam és munkatársaim által leírt megfigyelések és hipotézisek, valamint azok is, amelyeket a restriktívok kapcsán Soós tett, kiegészítik az alábbi megállapításokat, de nem állnak ellentétben velük.

A központi monetáris és fiskális politika azokban a szférákban tudja a makrokereslet szabályozását hathatósan megvalósítani, amelyekben erőteljesen kézben tartja a jövedelem kiáramlását, és amelyekben a mikroegységnek kemény költségvetési korlátja van, tehát pénzjöveldelme valóban behatárolja a keresletét. Ilyen elsősorban a háztartások szférája. Más szférákban (főként az állami vállalatok körében) a monetáris és a fiskális úton való keresletkorlátozás hatásossága a mikro-szintű költségvetési korlát keménységétől függ. Minél puhább ez a korlát, annál hatástalanabb az „áttétel” a pillanatnyi makroszintű monetáris korlát és a „szívás” ereje között. S ha ez így van, akkor a pénz útján való keresletkorlátozás inkább csak kiegészítő, másodlagos szerepet játszik, vagy még annyit sem, csupán a korlátozás illúzióját kelti. A tevékenységek visszafogása valójában adminisztratív úton

¹⁴ Felhívom a figyelmet arra, hogy a fentiekben, valamint a cikk korábbi helyén is kiemelttem az *önkéntes* jelzőt. A kemény költségvetési korlát nem egyedüli, de elengedhetetlenül szükséges feltétele a következetesebb decentralizációnak. Ha a gazdasági egység nem korlátozza önként a keresletét, akkor bürokratikus úton kell rákényszeríteni a felhasználás korlátozását: keretekkel, kiutalásokkal, engedélyezésekkel, az inputok adminisztratív elosztásával.

történik: kvótákkal, inputkeretekkel, formális vagy informális engedélyezési eljárásokkal. Úgy is fogalmazhatnánk: adminisztratív úton korlátozzák az erőforrások, az inputok kínálatát, mert a vállalati szférában a mikroszintű keresletet nem sikerült igazán visszafogni. A vállalat a kamat, a devizaárfolyam, a relatív árak és bérek jelzésére nem csökkenti önként a beruházási szándékát, az import iránti igényét, a készletek felhalmozására vagy a bérek emelésére irányuló törekvését.

Ehhez még hozzátehetjük: ha már javában folyik a „visszafogás”, akkor persze a beruházási, behozatali és termelési tevékenység csökkentésével együtt jár a vállalati kereslet egyes tételeinek önkéntes csökkentése is. Ha például a restriktív leállította meghatározott anyagok, alkatrészek, gépek behozatalát, nyilván csökkennie kell a keresletnek a komplementer inputok iránt. Ha a vállalattól megtagadják a beruházási hitelt és/vagy támogatást, akkor csökken a vállalat kereslete beruházási javakra. De még ha ez így van is, a „majdnem kielégíthetetlen” állandó „éhség”, mint hamu alatt a parázs, mikroszinten tovább él, és azonnal fellobbanhat, mihelyt a restriktív szakasz véget ér.

Az erőforrás-korlátos gazdaság

Hozzászólásom végére hagytam Soós kritikáját az „erőforrás-korlátos gazdaság” kategóriájáról. Soós szerint az a tény, hogy a vállalat teljesítményt tartalékol, cáfolja az erőforrás-korlátos gazdaságról szóló tételt.

Mint már a jelen írásban is említettem: tisztában vagyok azzal, hogy a hagyományos gazdasági mechanizmusban a vállalat megkísérli — néha eredménytelenül, néha sikerrel —, hogy teljesítőképességének egy részét eltitkolja, illetve visszatartsa. De vajon cáfolja-e ez a jelenség az „erőforrás-korlátos gazdaság” és a „keresletkorlátos gazdaság” szembeállítását? A tisztább áttekintés kedvéért írjuk le ezt a két korlátot egyszerű formulákkal:

$$x \cong R, \quad (1)$$

$$x \cong D, \quad (2)$$

ahol x a termelés, R a termelés legszűkebb keresztmetszetű erőforrása által megszabott teljesítményhatár, D pedig a kereslet.

Most módosítsuk az (1) egyenlőséget a következőképpen:

$$x \cong \alpha R, \quad (1a)$$

ahol α a „tartalékolási tényező”. Ha a tartalékot nem sikerült eltitkolni vagy visszatartani, akkor $\alpha = 1$; ha sikerült, akkor valamivel kisebb, mint 1.¹⁵ Továbbra is feltehető a kérdés: $\alpha R < D$, vagy megfordítva: $D < \alpha R$? Az előző esetben a termelés az erőforrások (vagy ha úgy tetszik, az erőforrásoknak a vezető által hasznosítani kívánt része) által határolódott be. A második esetben viszont a kereslet határolta be a termelést. Az (1a) módosítás után is fennáll a kérdés: melyik oldal bizonyul rendszertől, visszatérően, jellemző módon, a termelés és a forgalom millió elemi eseményét tekintve lényegesen nagyobb gyakorisággal az effektív korlátnak?

¹⁵ Nyitva hagyom azt a kérdést, hogy a vállalatok átlagában mennyivel kisebb 1-nél. „A hiány” megkülönbözteti a mozgósítható és a nem mozgósítható slack-et. Nem mozgósítható a pillanatnyi alkalmazkodásban az a kihasználatlan erőforrás, amelyhez hiányoznak a komplementer inputok. A könyvben bevezetett definíciók szerint mikroszinten a vállalat akkor ütközik erőforráskorlátba, ha nincsen *mozgósítható* slack-je.

Ezek után felvetődik a kérdés, vajon a régi mechanizmusban a vállalat könnyen megteheti-e, hogy jelentős mértékű mozgósítható slack-et hagyjon parlagon heverni. Együtt áll minden: ember, anyag, gép — és mégsem termelnek? Nem kell-e ebben az esetben attól tartani, hogy a vállalaton belül vagy kívül akad olyan személy vagy intézmény, aki (illetve amely) ezt észreveszi, és jelenti a felsőbb szervnek?

Azt hiszem, hogy a teljesítmény tudatos visszatartása — még ha létezik is — nem tartozik a régi mechanizmus fő gyengeségei közé. Sok egyéb körülmény is közrejátszik abban, hogy a régi mechanizmus nem tudja biztosítani az erőforrások hatékony kihasználását, a termelékenység gyorsabb növelését, az inputok és az outputok kedvezőbb kombinációit.

Itt eljutunk egy általános tudományelméleti problémához: mennyi absztrakció engedhető meg a tudományban? Bizonyos, hogy még az (1a) korrekció után is rendkívül elnagyolt a gazdasági rendszerek ilyesféle szembeállítás. A hagyományos tervgazdaságban sokszor előfordul, hogy igenis a rendelés hiánya miatt nem lehet növelni a termelést. És a tőkés gazdaságban sem ritka, különösen fellendülések idején, hogy valamilyen input hiánya gátolja a termelés növelését. Ráadásul R és D nem két statikus nagyság, hanem a gazdaság dinamikájában kölcsönösen hat egymásra. És mégis, azt remélem, ez a durva, elnagyolt szembeállítás megragad valami lényegeset és általánosot, jellemzi két absztrakt rendszer, két „modell” különbözőségét.

Sok szempontból elnagyolt és durva a „férfi—nő” ellentétpár. Vannak nők férfias lelki vagy testi vonásokkal, és férfiak nőies lelki vagy testi vonásokkal. Már az is érthetetlen nőies vonás, hogy a férfiaknak mellbimbójuk van. Vannak homoszexuálisak; léteznek hermafroditák; végrehajtanak nőket férfivá és férfiakat nővé változtató operációkat. Mégis jól bevált a szokásos elnagyolt felosztás — férfiak és nők — az átmeneti vagy problematikus esetek és az inkonzisztenciák ellenére is.

A tudomány tele van a valósághoz képest nagyon is durva és megközelítő osztályozásokkal, periodizálásokkal, ellentétpárokkal. Tudatában kell lennünk az ilyesféle ellentétpárok és osztályozások absztrakt, sokféle konkrétumtól elvonatkoztatató, sokféle egyszerűsítést tartalmazó tulajdonságával. Mégis, ennek tudatában is, kár lenne eltekintennünk alkalmazásuktól, mert kiküszöbölésük nehezítené, sőt lehetetlenné tenné elvont elméletek alkotását, a tiszta gondolatmeneteket és az ezekből levonható tiszta következtetéseket.

Hivatkozások

- [1] *Bauer Tamás*: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- [2] *Burkett, J. P.*: Search, selection, and shortage in an industry composed of labor-managed firms. Sokszorosítás. University of Rhode Island, 1983.
- [3] *Burkett, J. P.*: Stabilization measures in Yugoslavia: An assesment of the proposals of Yugoslavia's Commission for Problems of Economic Stabilization. Sokszorosítás. University of Rhode Island, 1984.
- [4] *Gács János—Lackó Mária*: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.
- [5] *Havrylyshyn, O.*: Yugoslav trade liberalization: An economic background. Sokszorosítás. George Washington University, 1984.
- [6] *Kapitány Zsuzsa—Kornai János—Szabó Judit*: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. Közgazdasági Szemle, 1982. 3. sz.
- [7] *Knight, P. T.*: Financial discipline and structural adjustment: Rehabilitation and bankruptcy of loss-making enterprises. World Bank Staff Working Paper No. 705, 1984.
- [8] *Kornai János*: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
- [9] *Kornai János*: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- [10] *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- [11] *Kornai János—Matits Ágnes*: A költségvetési korlát puhaságáról — vállalati adatok alapján. Gazdaság, 1983. 4. sz.
- [12] *Soós K. Attila*: A beruházások ingadozásainak okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
- [13] *Soós K. Attila*: Gazdasági reformok és rövid távú szabályozás. Sokszorosítás. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1983.
- [14] *Soós K. Attila*: A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
- [15] *Soós K. Attila*: A reformok utáni magyar és jugoszláv gazdasági mechanizmus néhány fontos közös sajátossága — „Tőkepiac”, tőketulajdonosi funkciók, költségvetési korlát. Társadalomkutatás, 1984. 2. sz.
- [16] *Tyson, L. D.*: Investment allocation: A comparison of the reform experiences of Hungary and Yugoslavia. Journal of Comparative Economics, 1983. 3. sz.
- [17] *Weibull, J. D.*: Súlylódás és egyensúlytalanság a lakáspiacon: egy dinamikus modell. Szigma, 1983. 4. sz.